

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902.2

Є. Л. Фещенко,
К. В. Мінакова*Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара*ДО ПРОБЛЕМИ ВИДІЛЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
ДВОКАМЕРНИХ ЯРУСНИХ ПОХОВАНЬ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

Висвітлено проблематику виділення та інтерпретації двокамерних ярусних поховань катакомбної культури, які раніше не виділялися. Головними ознаками, які дозволяють відносити ці поховання до єдиного комплексу, є єдиний вхід, обов'язкове «розпечатування» першого поховання перед спорудженням другої

камери та відновлення закладів після здійснення другого поховання.

Ключові слова: археологія, катакомбна культура, ярусні поховання, соціально виділені поховання, двокамерні поховання.

Фещенко Е. Л., Мінакова Е. В. К проблеме выделения и интерпретации двухкамерных ярусных погребений катакомбной культуры.

Работа посвящена проблематике выделения и интерпретации двухкамерных ярусных погребений катакомбной культуры, которые ранее не выделялись. Главными признаками, которые позволяют относить эти захоронения к единому комплексу, являются один вход, обязательное «распечатывание» первого погребения

перед сооружением второй камеры и восстановление закладов после совершения второго погребения.

Ключевые слова: археология, катакомбная культура, ярусные погребения, социально выделенные захоронения, двухкамерные захоронения.

Feshenko E. L., Minakova K. V. On the problem of selection and interpretation of the two-chamber tiered burials of Catacomb culture.

The article deals with the analysis of burial structures from the territory of steppe Dnieper region. The special type of burial constructions could be distinguished. It consists of primary and secondary graves, united by one entrance hole. The secondary burial located vertically above the initial burial chamber. Such structures can be defined as two-chamber tiered burial. The characteristic features of this type of burial are: usage of one input pits;

construction of the second chamber only after opening the entrance and penetration in the primary chamber; preserve remnants of previous burials and, if necessary; bunk camera locations; recovery facilities («sealing») after the second burial. Further study of the the Catacomb culture will clarify features of two-chamber tiered graves.

Keywords: archeology, Catacomb culture, tiered burial, socially distinguished graves, triple-burial.

Однією з найбільш комплексних проблем дослідження поховальних пам'яток є питання їх інтерпретації. Складна система релігійно-міфологічних уявлень носіїв катакомбної культури отримала відображення в поліваріантному поховальному обряді. У катакомбній конструкції може бути знайдено одиночне або колективне поховання зі збереженням анатомічної цілісності кістяка, поховання частини тіла, розчленоване поховання або зафіксована відсутність кістяка (кенотаф). Не менше розмаїття спостерігається і в архітектурі катакомбних конструкцій, яка відображає хронологічні, культурні та обрядові особливості поховального обряду. На сьогодні виділені однокамерні, багатоканерні та ярусні поховання. Традиційно багатоканерне поховання катакомбної культури розглядається у горизонтальній площині

та характеризується наявністю одного вхідного колодязя та двох чи більше камер, які з ним пов'язані. Ярусні поховання являють собою комплекси, в яких послідовно розміщені основний та супроводжуючий суб'єкти в різних стратиграфічних площинах [7, с. 13].

Аналіз поховальних конструкцій з території степового Подніпров'я дозволяє виділити окремий тип поховальної конструкції, що складається з первинного та вторинного поховань, об'єднаних одним колодязем, причому для вторинного поховання споруджувалася камера, розташована вертикально над камерою первинного поховання. Такі конструкції можна визначити як двокамерні ярусні поховання. На сьогодні нам відомо шість подібних комплексів: с. Головкивка, к. гр. 3, к. 14, п. 8 [4, с. 9, 10], мог. Мамай-Гора, к. 162, п. 15 [1,

с. 82–84], с. Головкивка, к. гр. 6, к. 6, п. 12 [5, с. 4, 5], курган «Мала Лаурка» («Колонія») п. №№ 14 і 14А [6], с. Широка Балка, к. 4, п. 17, 20 [2, с. 136–39], с. Широка Балка к. 4, п. 26, 23 [2, с. 139, 140].

Характерними ознаками цього виду поховань є: використання однієї вхідної ями; спорудження другої камери тільки після відкриття входу і проникнення в первинну камеру; збереження решток попереднього поховання, а за необхідності, їх ретельне перекриття ґрунтом; ярусне розташування камер; відновлення закладів («запечаткування») після здійснення другого поховання.

Одним із найбільш актуальних питань для розуміння обряду є встановлення часового розриву між першим і другим похованнями. На жаль, через відсутність датуючих речей, дані побудови доводиться проводити спираючись на непрямі ознаки. По-перше, судячи зі слідів пошуків контурів вхідної ями, на час здійснення вторинного поховання ґрунт заповнення вже ущільнився і поверхня кургану заросла дерном. По-друге, під час відкриття вхідної шахти п. 14-А кургану «Мала Лаурка» («Колонія») дерев'яне колесо, що знаходиться в заслоні, розвалилося на частини, але не згнило. По-третє, на момент спорудження нових камер, ймовірно, процес розкладання органічних тканин і зв'язок померлих у первинному похованні не був завершений, адже не фіксуються сліди порушення скелета під час розширення зводу та забутовки глиною первинної камери. Все це дозволяє припустити, що вторинне поховання здійснювалося через кілька років (1–3 роки) після первинного.

Ймовірно, на поверхні курганного насипу встановлювалися якісь розпізнавальні знаки над могилами, що не збереглися до часу дослідження пам'яток. У більшості зафіксованих випадків, під час здійснення вторинного поховання, будівельники досить точно виходили на контури первинної вхідної ями. При цьому, збереження форми і обрисів останньої не було обов'язковою умовою. У низці поховань (с. Головкивка, к. гр. 3, к. 14, п. 8; Мамай-Гора, к. 162, п. 15; с. Широка Балка к. 4, п. 26, 23) зазначається або порушення, або повне знищення первісної форми вхідної ями. Але жодного разу не було зафіксовано, щоб при вторинних похованнях поглиблювалося дно вхідної ями і проривався новий прохід у камеру. Це дозволяє зробити припущення, що норми обряду передбачали проникнення в камеру тільки після «розпечаткування» входу. Покажемо в цьому плані є поховання 17 і 20 кургану 4 у с. Широка Балка. Під час здійснення вторинного поховання, з якихось причин, не вдалося відразу виявити вхід у поховальну конструкцію. Вхідна яма (п. 20) була викопана в стороні від початкової шахти (п. 17), але виявилася в безпосередній близькості від камери,

де планувалося здійснити вторинне поховання. Однак будівельники спочатку зробили прохід до вхідної ями п. 17, розкрили вхід у камеру і тільки після цього здійснили вторинне поховання. Після завершення похорону кам'яні застави входів у камеру відновлювалися. Однак, як свідчать матеріали розкопок, дії з відновлення закладів мали не утилітарний, а ритуальний характер. Каміні лише частково перекривали вхід у камеру (к. «Мала Лаурка» («Колонія») п. № 14; с. Широка Балка, к. 4, п. 20). Можливо, здійснювався ритуал «запечаткування» входу, але вже з двома похованими.

У нашій вибірці ярусний принцип взаємного розташування камер був порушений всього один раз (Мамай-Гора, к. 162, п. 15). Пояснюється це, ймовірно, спорудженням первісної катакомби на незначній глибині в щільному материковому шарі. Для дотримання принципу вертикальності другу камеру потрібно було б споруджувати в рихлому шарі курганного насипу. Щоб уникнути обвалу споруди, друга камера була викопана на одному рівні з першою, але зі значним зміщенням в сторону. Для відновлення принципу вертикальності над вторинним похованням була насипана чорноземна підсипка висотою 0,15 м, на яку була покладена вівця. Таким чином, вторинне поховання опинилося вище первинного.

Всі представлені поховання доволі сильно різняться за супроводжувальним інвентарем і комплексністю ритуальних дій, однак, простежується цікава тенденція: поза померлого з першого поховання відрізняється від пози наступного. У чотирьох випадках до похованих, покладених зібгано (на спині або на боці), здійснювалося підзаховання у позі витягнуто на спині. Один раз зафіксовано присутність двох скорчених кістяків (с. Широка Балка к. 4, п. 26, 23). Однак їх положення не тотожні (у похованні 26 скелет лежав скорчено на лівому боці з розворотом на спину, п'яти притиснуті до тазу; у похованні 23 кістяк лежав на лівому боці, ноги слабо зігнуті). Ще в одному випадку первинне витягнуте поховання супроводжувалося вторинним покладанням ритуально розчленованого похованого (с. Головкивка, к. гр. 3, к. 14, п. 8).

Важливим елементом для осмислення ритуального аспекту обряду споруди двокамерних ярусних поховань є дії із збереження *in situ* решток у первинних камерах. Як демонструють матеріали досліджень поховальних пам'яток, носії катакомбної культури приділяли велику увагу проблемам забезпечення переходу душі померлого в потойбічний світ і захисту громади від шкідливого впливу з боку неупокоєних душ. Після завершення переходу душі в країну предків і ліквідації загрози з боку шкідливої магії, кістки похованого втрачали сакральність. На це вказує дуже поши-

рена в катакомбній культурі практика здійснення дозаховання, в процесі якого кістки раніше похованих викидалися з могили або зміщалися під стінку камери, звільняючи місце для нового поховання. У двокамерних ярусних похованнях спостерігається зовсім інше ставлення до решток з первинного поховання. Кістяк не порушувався. У тих випадках, коли камера залишалася не заповненою землею, кістки ретельно перекривалися ґрунтом. Такі дії можна пояснити уявленнями родичів про те, що, з якихось причин (обставин смерті?) обряд переходу душі ще не завершився. Можна припустити, що після здійснення поховання громаду спіткали якісь стихійні лиха (хвороби, посуха, мор худоби тощо), поява яких вбачалася у псуванні з боку не упокоїної душі. З метою припинення впливу шкідливої магії проводилися культові дії, спрямовані на завершення проце-

су переходу душі в потойбічний світ. Катакомба розпечувалася, відбувалося вторинне заховання і могила знову запечатувалася. Можливо, на похованих у верхньому ярусі покладалася функція провідників (поводирів) в інший світ. Можливо, для посилення магічного впливу, вторинне поховання проводилося за іншим поховальним обрядом (відмінне покладання тіла) або для його здійснення залучалися представники іншої етнокультурної громади.

Підводячи підсумок розгляду особливостей двокамерних ярусних поховань, слід зазначити, що традиція їх спорудження наділена рідкісним, але стійким набором ознак та є специфічним варіантом поховального обряду катакомбної культури. Подальше вивчення катакомбної культури дозволить уточнити особливості обряду споруди двокамерних ярусних поховань.

Бібліографічні посилання

1. Андрух С. І. Могильник Мамай-Гора. Книга III / С. І. Андрух, Г. Н. Тошев. – Запорожжє, 2004.
2. Ніколова А. В. Кургани епохи бронзи в низов'ях Дніпра і Ингульця (по матеріалам Краснознаменської експедиції) / А. В. Ніколова, Л. А. Черних, Г. Л. Евдокимов // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2011. – № 11. – С. 96–163.
3. Новицкий Е. Ю. Монументальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов Северо-Западного Причерноморья / Е. Ю. Новицкий. – Одесса, 1990.
4. Полин С. В. Курганы верховьев Ингульця (Курганы у с. Головкивка) / С. В. Полин, Н. П. Тупчиенко, А. В. Ніколова. – Кировоград, 1993. – Вып. 2.
5. Полин С. В. Курганы верховьев Ингульця (Курганы у с. Головкивка, Звенигородка и Протоповка) / С. В. Полин,

Н. П. Тупчиенко, А. В. Ніколова; Ин-т археологии, НПК «Археолог»; Кировоградский краеведческий музей. – Кировоград, 1994. – Вып. 3.

6. Полин С. В. Отчет о работе Ордзоникидзеvской археологической экспедиции в 2000 г. Раскопки курганов у г. Ордзоникидзе Днепропетровской обл. в зоне горных работ ОАО «Ордзоникидзевский горно-обогатительный комбинат» на Чкаловском № 2 карьере и с. Базавлук Никопольского р-на / С. В. Полин, Л. А. Черних, С. А. Куприй; Архив ИА ИАН Украины, 2000/70.– К., 2001.

7. Хлобыстина М. Д. Ярусные погребения евразийской степи в бронзовом веке / М. Д. Хлобыстина // Краткие сообщения Ин-та археологии. – М., 1982. – Вып. 169. – С. 13–20.

References

1. Andruk, S. I., & Toshev, G. N., 2004. *Mogil'nik Mamay-Gora. Kniga III* [The Mamai-Gora burial ground. Book III]. Zaporozhye (in Russian).
2. Nikolova, A. V., Chernych, L. A., & Evdokimov, G. L., 2011. *Kurgany epokhi bronzy v nizov'yakh Dnepra i Ingul'tsa (po materialam Krasnoznamenskoj ekspeditsii)* [The mounds of the Bronze Age in the lower reaches of the Dnieper and Ingulets (based on Krasnoznamenskaya expedition)]. *Materialy ta doslidzhennya z arkeolohiyi Shkhidnoyi Ukrayiny* [Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine]. Luhansk, No 11, pp. 96-163 (in Russian and Ukraine).
3. Novitsky, Ye. Yu., 1990. *Monumental'naya skul'ptura drevneyshikh zemledel'tsev i skotovodov Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya* [The monumental sculpture of ancient farmers and herders of the North-West Black Sea]. Odessa (in Russian).
4. Polin, S. V., Tupchienko, N. P., & Nikolova, A. V., 1993. *Kurgany verkhov'yev Ingul'tsa (Kurgany u s. Golovkovka)* [The mounds on Ingulets headwaters (Mounds at Holovkovka village)]. Kirovograd, vol. 2 (in Russian).
5. *Ibid.* (Kurgany u s. Golovkovka, Zvenigorodka i Protopopovka) [(Mounds at Holovkovka, Zvenigorodka

and Protopopovka villages)]. Kirovograd, vol. 3 (in Russian).

6. Polin, S. V., Chernych, L. A., & Kupriy, S. A., 2001. *Отчет о работе Ордзоникидзевской археологической экспедиции в 2000 г. Раскопки курганов у г. Ордзоникидзе Днепропетровской обл. в зоне горных работ ОАО «Ордзоникидзевский горно-обогатительный комбинат» на Чкаловском № 2 карьере и с. Базавлук Никопольского р-на* [Report of the Ordzhonikidzevskaya archaeological expedition in 2000. The mounds excavation near the Ordzhonikidze town in Dnipropetrovsk region, mining operations in the area of "Ordzhonikidze GOK" in the Chkalovsky No 2 career and Bazavluk village in Nikopol district]. *Archive IA NAS of Ukraine*, 2000/70. Kiev (in Russian).

7. Khlobystina, M.D., 1982. *Yarusnyye pogrebeniya yevraziyskoj stepi v bronzovom veke* [Longline burial of Eurasian steppes in the Bronze Age]. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkeologii* [Brief reports of Institute of Archaeology]. Moscow, vol. 169, pp. 13-20 (in Russian).

Надійшла до редакції 04.05.2016